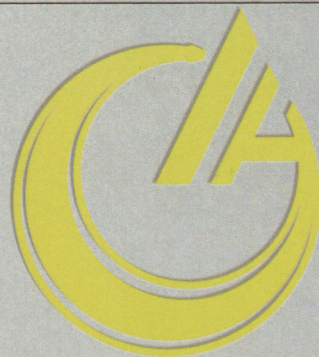

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 3 (36)

2020

КИЇВ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 3 (36)

2020
КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальні за випуск

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЗНЕЛДЗЕ О. С., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЗНЕЛДЗЕ О. С., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

ГОЛДЕН П., професор, Університет Ратгер, США

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., кандидат історичних наук, філіал Національного музею історії України — Музей історичних коштовностей України

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СОН Н. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СТЕПАНЧУК В. М., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., доктор історичних наук, Київський національний університет

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФІАЛКО О. Є., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХОХОРОВСЬКИЙ Я., професор, Ягеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

НАШІ ЮВІЛЕЇ

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

АМАЗОНКИ АРХЕОЛОГІЧНІ

ДО ІСТОРІЇ КОСТЮМА

АНТРОПОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

ДИСКУСІЇ

ІСТОРІЯ НАУКИ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:

Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:

КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12

Тел.: (+380-44) 418-61-02

Факс: (+380-44) 418-33-06

E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:

<https://adiu.com.ua/index.php/journal>

Офіційна сторінка журналу:

Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] —

Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»

[http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=111&Itemid=183]

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
17.09.2020, протокол № 6.

Рисунки авторські

Надруковано в авторській редакції

Комп'ютерна верстка С. А. Горбаненка

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2020

Підписано до друку 27.09.2020. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 61,7. Обл.-вид. арк. 68,7. Тираж 100 екз. Зам.

Друк на обладнанні видавця: Пшонківський О. В. цифровими комплексами
Konica Minolta bizhub PRO 1050 та Konica Minolta bizhub PRO C1100.
Тел.: (044) 33-111-42, тел. / факс: (0456) 33-21-22, e-mail: janina-book@ukr.net; www.janina-book@ukr.net.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 1500, від 22.09.2003 р.

Л. С. Ключко

ГОЛОВНІ УБОРИ ІЗ БЕРДЯНСЬКОГО КУРГАНУ

У пограбованій центральній могилі Бердянського кургану залишилася незруйнована ділянка, на якій in situ зафіксовано велику кількість декоративних елементів. Особливу цікавість викликають золоті пластинки-прикраси предметів жіночого вбрання: головних уборів, одягу тощо. Пластинки-аплікації розрізняються за розмірами та рельєфними зображеннями на поверхні. Визначення семантики образів дозволяє зробити припущення про особливий характер ділянки і речей, які поклали до могили при звершенні поховання.

Ключові слова: Бердянський курган, конічні убори, поєднання образів у декорі уборів, шлюбні обряди.

Один із найзнаменитіших курганів, дослідження якого відбулося у ХХ ст. — Бердянський (поблизу с. Нововасилівка, Запорізької обл.). Його розкопки тривали майже рік (1977—1978 р.). В експедиції брало участь багато співробітників Інституту археології АН УРСР, але був основний склад — науковці, яким випало від початку і до кінця, можна сказати крок за кроком просуватись до мети — могил, над якими був споруджений курган. Керівник експедиції — М. М. Чередниченко, його заступник — В. Мурзін, активну участь брали наукові співробітники і лаборанти: О. Фіалко, М. Ковальов, В. Погорелий тощо. Їм якраз і належать перші наукові розвідки щодо архітектури кургану, особливості поховальних споруд, аналіз артефактів, знайдених у похованнях.

Отже, курган споруджено над трьома могилами — центральною, східною та південною. Не дивлячись на те, що дві перші пограбовані, в них залишилося багато предметів різних категорій. Науковці не раз зверталися до знахідок з Бердянського кургану в контексті вивчення поховального обряду, вбрання, мистецтва, релігії

© Л. С. КЛЮЧКО, 2020

населення Скіфії. У 2017 р. вийшла монографія «Бердянський курган», автори якого: В. Мурзін, Ю. Білан, О. Підвисоцька узагальнили інформацію щодо дослідження кургану та могил, а також знахідок із поховань (Мурзін, Білан, Підвисоцька 2017). На жаль, збереглися не всі звіти, але авторам вдалося вилучити деякі дані про історію розкопок, матеріали досліджень. Робота дуже важлива, хоча деякі питання, що виникають під час дослідження окремих тем, поки що без відповіді. Наприклад, кількість небіжчиків у центральному похованні. Захоронення у цій могилі було здійснено з пишністю, характерною для представників вищої аристократії. Золоті оздобы зброї, кінської зброї, дерев'яних чаш, грецький посуд: крім амфор, чорнофігурні кратер та скіфоси, жертвопринесення коней тощо. У камері після пограбування збереглися останки основного небіжчика та двох супровідних осіб: зброєносця та виночерпія (Мурзін, Білан, Підвисоцька 2017, с. 33). Незруйнованою у пограбованій могилі залишилась ділянка у південній частині камери. Про неї, тобто зазначену ділянку, ще на етапі дослідження поховальної споруди, у науковців склалось враження, що під завалом склепіння камери знаходиться «речовий склад»: там лежали предмети, від яких залишились декоративні вироби — велика кількість золотих пластинок-аплікацій (загалом 2291 екз.). Золоті прикраси можна пов'язати з деякими деталями вбрання: аплікації геометричні — трикутники (рівнобічні та рівносторонні) різного розміру з півкульками на поверхні, а також — у вигляді пірамідки з трьох опуклих кружалець, напівсферичні «гудзики»; хрестоподібні, утворені з п'яти напівсферичних кружалець; пластинки із зооморфними (лев, пантера); міфічними (грифон, сфінкс); антропоморфними

Рис. 1. Сітчаста нагрудна прикраса

образами; сюжетні зображення (Мурзин, Белан, Подвысоцкая 2017, с. 39).

Нез'ясованим залишається питання про характер «речового складу»: які саме предмети, оздоблені золотими аплікаціями могли покласти при звершенні поховального ритуалу? Відповівши на це питання, зможемо в'яснити, для кого ці речі були призначені.

Ще «по гарячих слідах», тобто, коли відбувалась розчистка і фіксація знахідок у похованні, були висловлені деякі думки про призначення декоративних елементів. Насамперед, йдеться про трубочки з рифленою поверхнею — так звані пронизки, кулясті намистини, округлі видовжені підвіски з рельєфними візерунками на опуклій поверхні — деталі сітчастої нагрудної оздоби (Мурзин, Белан, Подвысоцкая 2017, с. 110, кат. № 100). Її реконструкція зроблена з найменшими гіпотетичними припущеннями і не викликає заперечень (рис. 1). На можливість створення шийно-нагрудної прикраси із пронизок, які розташовані так, що утворюють сітку, свого часу звернув увагу І. Забелін: сітка зафіксована під дзеркалом у похованні в кургані Чортотлик (Древности... 1872, с. 97). Реконструкцію «нагрудника» такого типу за матеріалами з кургану Солоха зробила А. Манцевич (Манцевич 1948). Такі прикраси були притаманні і жіночим, і чоловічим костюмам. Імовірно, сітчасті нагрудники прикрашали вбрання небіжчиків у Діївому, Мордвинівському, Мастюгінському, Олександропільському курганах, а також — Великому кургані Веселовського (к. 9 поблизу с. Лепетиха Херсонської обл.; Манцевич 1987, с. 62, 63; Ключко, Васіна 2002, с. 159, рис. 2).

Але найбільша загадка: на яких предметах були прикріплені знайдені у «схованці» пластинки різної форми та сюжетів? З маси ювелірних виробів, зафіксованих на площині «речового скарбу» виділені комплекти золотих елементів, які, ймовірно, були оздобами жіночих головних уборів. Крім того, розміщення пластин деяких типів вималює контури рукавного наплічного одягу, судячи за розмірами — жіночого (Ключко

1980, с. 95). Золоті пластинки — аплікації, знайдені в обох могилах (центральної та східній), саме як декор жіночого вбрання розглянула О. Фіалко. На її думку пластинки складають 3 великі групи, в яких виділено 19 типів. У статті подано їх аналіз, визначені стилістичні особливості зображень, окреслено коло аналогій. Авторка підкреслила, що геометричні, зооморфні, антропоморфні образи, вміщені на пластинках різної форми, мабуть, відігравали роль апотропеїв, належать до символів божеств плодючості, поширених у середовищі скіфської аристократії. Час появи мотивів у Північному Причорномор'ї від VII до IV ст. до н. е. Як зазначила дослідниця, за якістю виконання золотих аплікацій з їх числа можна виділити твори грецьких та скіфських ювелірів, хоча інколи складно визначити, які оздоби виготовлені майстрами тієї чи іншої творчої майстерні (Фіалко 2014, с. 60, 74).

«Речовий склад» у центральній могилі Бердянського кургану можна порівняти з південно — східною камерою (№ 1) в кургані Чортотлик. В ній знайдено золоті оздоби одягу, а також двох головних уборів — полосів, сітчасту нагрудну прикрасу, два персні. Елементи костюма помістили до могили окремо від небіжчиці (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 63, кат. № 113—115, 121, 122, 124—127). Але на відміну від Чортотлика, де зазначені предмети убрання були в одній з камер поховання «цариці», в Бердянському кургані речі поклали до могили чоловіка. Як свідчать матеріали з історії костюмів, убрання та його деталі у поховальному обряді набували особливого змісту: пожертвування, подарунок хтонічним богам, атрибут обряду «передавання» тощо (Яценко 2006, с. 350—363).

Розглянемо аплікації з Бердянського кургану, які, можливо, прикрашали головні убори. Останні завжди складали у костюмному комплексі найбільш важливу категорію: саме на них поклали демонстрацію соціальних, статусних, вікових відзнак. Ці чинники суспільної ідентифікації чітко пов'язані з формою та оздобами чоловічих, жіночих та дитячих головних уборів.

Дослідники теми «Скіфський костюм» застосовують певні методи для відтворення різних категорій костюма: головних уборів, одягу, взуття. Коротко основні засади реконструкції можна сформулювати так: комплексний і компаративний аналізи археологічних, образотворчих, писемних матеріалів. Одним із важливих аргументів визначення достовірності реконструкції є фіксація органічних решток предмета та його оформлення (декоративних елементів) *in situ*.

Для вивчення головних уборів найбільше джерел відкрито у похованнях жінок: декоративні елементи, фрагменти уборів, пам'ятки образотворчого мистецтва — вони містять інформацію про різні види головних уборів, властивих скіф'янкам: налобні стрічки, покривала та шапки. Останні на відміну від «аморфних» покривал мають сталу форму, яка є основною класифікаційною ознакою уборів цього виду.

Фахівці — костюмознавці, етнографи — розподіляють шапки на м'які та жорсткі чи тверді. До останніх належать парадні убори. Їх виготовляли із текстилю або шкіри і застосовували різні засоби, щоб надати виробу певної форми: робили каркаси із гнучких гілочок (наприклад, верби), а також використовували спеціальні способи розкрою. Зазначені характеристики представницьких уборів є засадничими, бо відбивають їх основну функцію: демонстрації естетичних знаків, втілених у різноманітних оздобах. Пам'ятки образотворчого мистецтва та декоративні елементи — металеві прикраси уборів свідчать, що жінки, які мешкали на землях Скіфії, носили шапки циліндричної та конусоподібної форми. Ці визначення мають недоліки, тому що, насправді, навіть загальний абрис уборів більш складний і не завжди відповідає строгим рамкам геометричної фігури, але вони (тобто, визначення) дозволяють знайти закономірності у створенні шапок, зрозуміти принципи їх модифікації. Зрештою, такий поділ уборів застосовують у сучасній практиці конструювання.

Реконструкція головних уборів за декоративними елементами їх оформлення — тема багатьох досліджень впродовж більш ніж 100 років. Г. Боровка розробив основні принципи відтворення головних уборів за декоративними елементами (Боровка, 1921, с. 176—181). Перший крок у цій роботі — аналіз різноманітних знахідок: органічних решток, металевих оздоб. Останні є особливо інформативними. Такі декоративні елементи як прямокутні та дугоподібні пластинки, стрічки, обідки з підвісками несуть ознаки того, що прикраси прикріплювали на циліндричній поверхні. Для уборів умовно циліндричних, прийняті назви: *полос*, *модій*, *калаф* на підставі вивчення словників термінів, пов'язаних з античною культурою (Клочко 2013, с. 19—22). Пластинки, які не відображають особливості декорованої поверхні, імовірно, були оздобами конусоподібних уборів. Г. Боровка, проаналізував золоті аплікації з кургану Чортотлик і відтворив, крім циліндричних,

конічну шапку за параметрами документованої знахідки у похованні кургану Карагодеуашх (Кубань) — золотої пластини у вигляді витягнутого трикутника (висота 21 см), яка прикрашала фронтальну частину жіночого убору (Боровка 1921, с. 176). Конусоподібна форма убору, мабуть, цілком відповідає абрису трикутної накладки. Її поле розділене на три яруси, на яких показано сцени, інтерпретовані як «шлюбний бенкет». Шлюб — містичний акт, який знаменував перехід з одного світу до іншого (Бессонова 1983, с. 109—110; Вахтина 2018, с. 168—169). Центральний персонаж у нижньому регістрі — жінка в опатному вбранні, на голові якої високий конічний убір, оздоблений візерунками на трьох ярусах. Отже, пластинка є ґрунтовною підставою для реконструкції конусоподібного убору, а його зображення — підтвердженням правильності наших уявлень про зовнішній вигляд та параметри шапок зазначеної форми.

На убір «цариці» з кургану Карагодеуашх схожа за формою конусоподібна шапка, відтворена за знахідками у похованні 5 у кургані Аржан 2 (с. Аржан, Тува). Поховання здійснене наприкінці VII ст. до н. е. Щоб реконструювати убір жінки, автор (Д. Поздняков) проаналізував декоративні елементи, знайдені в могилі біля голови небіжчиці, а також рештки уборів, зафіксованих у похованнях (насамперед, похов. 13) у цьому ж кургані (Поздняков 2017, с. 57—59). Це стало підставою для відтворення форми убору, і навіть його деталі. Вигляд шапки, її конічний абрис продиктований золотими шпильками, наверхники яких є композиційним і змістовним завершенням убору. Одна шпилька (довжиною 30,2 см) прикрашена фігуркою оленя, а завершенням другої (довжиною 35,7 см) є об'ємна півкуля та крилоподібний виступ. На стрижнях шпильок — спіральний фриз, на яких зображення тварин: кози, зебу, оленя бика, вепра, верблюда тощо. Вони, а також ті, що бачимо на аплікаціях — прикрасах убору: пластинки із зображенням коня, хижак з породи котячих, голова птаха — належать до символів культу плодючості. Це підкреслює знаковий характер конічної шапки — парадного убору, пов'язаного зі шлюбними церемоніями (Поздняков 2017, с. 216, рис. 226).

Назву конічних шапок, які були в костюмах скіф'янок, дослідники не вияснили: не розроблена термінологія. В літературі інколи застосовують термін *колпак* (або *ковпак*), але це слово означає — високий головний убір, тобто назва не пов'язана з формою. Конічному убору, зображеному на декоративній деталі з кургану Карагодеуашх і на відтвореному за матеріалами з кургану Аржан 2, за абрисом найбільше відповідає *кулох*. Багате вбрання, домінують в якому був *кулох* (висотою 70 см), реконструйовано за матеріалами з поховання сакського воїна аристократичного роду в кургані Іссик (Казахстан; Акишев, Акишев 1980, с. 14—32). Розглянувши семантику та роль у костюмі, дослідники виділили сакральні

функції конічних уборів, що існували у індоєвропейських та неіндоєвропейських народів.

Поширення таких шапок у вбранні населення Середньої Азії дослідила О. Сухарева. Вона відмітила архаїчні риси кулохів у костюмах чоловіків і жінок і пов'язала їх з традиціями, характерними у сакському костюмі (Сухарева 1954, с. 299—353).

Варіанти конусоподібних уборів знайдені у складі костюмних комплексів у могильниках Пазирик та Ак-Алах на Алтаї (Полосьмак, Баркова 2005, с. 74—76). Високі повстяні конічні ковпаки (за термінологією Н. Полосьмак) надівали зверху на убір, який включав шапочку—парик з накосниками та інші деталі. Аналогії зафіксовані в могильниках синьцзянських оаз. «Ковпаки» високі — 60 см, щоб вони тримались прямо, всередину вставляли стрижень (як правило дерев'яний). Такі убори підкреслювали високий соціальний статус власниці. Цікаво, що Н. Полосьмак вбачає у формі конічних уборів зв'язок з уявленнями про рогаті шапки, притаманні народам Кавказу (Полосьмак, Баркова 2005, с. 75, рис. 2.47: а—в).

Походження конічних та циліндричних шапок має глибокі корені. Навіть побіжний перегляд джерел з історії костюма подає відомості про значне поширення базових форм та їх варіантів у костюмах населення давнього світу (на території Середземномор'я, Передньої та Середньої Азії тощо) у часовому діапазоні, який нараховує не одне тисячоліття.

Головні убори зі «схованки» у центральній могилі Бердянського кургану відтворено за прикрасами, зафіксованими не на голові власника чи власниці. Це призвело до певних труднощів при реконструкції. Вона зроблена з гіпотетичними припущеннями. Але залучення уже згаданих методів, особливо компаративного (порівняльного), дозволяє уявити загальні характеристики уборів.

Прикраси — пластинки різної форми — зафіксовані в лівому кутку «складу речей»: лежали компактно у один шар. Характер розміщення пластинок (за спостереженнями у поховальній камері) дає підстави припустити, що вони (тобто, пластинки) оздоблювали конічний убір, адже на поверхні нагадує трикутник (Клочко 1986, с. 15, 16).

У похованнях скіф'янок різного соціального рівня знайдено рештки уборів, прикрашених пластинками, форми яких не відбивають тип шапочки, її контури. Відновити абрис декорованої поверхні можна за точною фіксацією аплікацій *in situ*, а також — загальними принципами їх розміщення на предметах (Клочко 1982, с. 124—126). Різні категорії пам'яток мистецтва показують вміння давніх майстрів розміщувати декор так, щоб він підкреслював пропорції предмета, виявляв основні лінії форми. При оздобленні об'ємних виробів орнаментальні мотиви розміщували по горизонталі. В організації деко-

ру велику роль відіграє розподіл поверхні: ряди основних візерунків розділені додатковими.

Розглянемо перший комплект оздоб конічного убору: до нього входять пластинки у формі трикутника, а також із зображеннями антропоморфних та зооморфних образів. Знизу на передній площині убору прикріплені маленькі трикутні пластинки з дрібними опуклими півкульками (довжина сторони: 8 мм; рис. 2: 1). Пластинки, ймовірно, пришивали вершиною вгору і вниз — така орнаментальна схема відбиває уявлення про поєднання жіночого і чоловічого начала. Адже трикутник належить до універсальних символів, які мають глибокі хронологічні корені і значне географічне поширення. Трикутник — знак чоловічого (вершиною вгору) і жіночого (вершиною вниз) начал, а також відображає безкінечність: життя, смерть, нове життя. (Мифы... 1980, с. 272). Смужки з трикутників відділяють ряди однотипних пластинок з оформлення убору.

Основне декоративне поле убору було заповнене пластинками із зображеннями «портретів» анфас і в профільному ракурсі. Ці аплікації є, мабуть, найбільш важливим фактором оформлення убору. Представлені на них образи дуже схематичні, але детальний аналіз, можливо, дозволить вилучити цікаву інформацію. Отже, пластинки з портретами у фронтальному ракурсі майже овалні, верхній край повторює обриси людської голови (10 екз.; 22 × 27 мм). Зображення обличчя: воно округле, злегка видовжене, з високими скулами. Лоб відкритий, над ним — невеличкий валик зачесаного назад волосся: вузькими рубчиками показані пасма. Розглядаючи портрет далі, можемо відмітити великі круглі очі з виділеними зіницями. Над очима — довгі (до скронь) дуги брів. Вони змальовані однією лінією разом з носом. Рот невеликий, уста зімкнуті. М'які риси обличчя свідчать про те, що на портреті зображено жінку. Це підкреслюють прикраси на скронях — великі кільця. Від них до плечей спускаються по три вузькі смужки, які нагадують пасма волосся, хоча, можливо, це стрічки чи підвіски на довгих ланцюжках. На шії персонажа — разок намиста у вигляді мініатюрних підвісок: видовжених прямокутників (рис. 2: 2).

У V ст. до н. е. значно збільшився перелік мотивів та орнаментальних схем у прикладному мистецтві на території Північного Причорномор'я. Важливе місце посіли антропоморфні образи. Спочатку було звернення до міксантропічних мотивів (сфінкси, горгони, силени, тощо), а також залучення до оформлення різних речей «масок» — зображень людської голови зі схематично наміченим обличчям (Бессонова 1983, с. 108). Умовні «маски» і надалі займали певне місце в декорі як основні чи допоміжні елементи. Напевне, вони належать до універсальних знаків, за допомогою яких створювали символічні візерунки в залежності від семіотичного статусу декорованих речей. Згодом мешканці Скіфії ви-

Рис. 2. Декоративні елементи — прикраси головного убору: 1 — пластинки-трикутники з пуансонними візерунками; 2 — портретні зображення анфас; 3 — портретні образи у гротескному стилі; 4 — образ хижака з породи котячих; 5 — реконструкція головного убору

користували для оздоблення золоті прикраси, на яких представлені «портрети»: на відміну від «масок» вони наділені деякими рисами індивідуальної характеристики. Вироби розрізняються між собою художніми особливостями, оскільки виконані за взірцями мистецьких витворів, які походять із кількох виробничих центрів, отже відбивають творчі засади різних майстрів. Трактівання жіночих образів у мистецтві Північного Причорномор'я здійснено у греко-скіфському стилі. Серед його характерних рис відзначимо своєрідне поєднання реалізму та примітивізму, гіперболізацію деяких деталей, оригінальне композиційне вирішення сюжетів. Н. Онайко підкреслила, що в творах «варварського» мистецтва особливо велику увагу приділяли зображенню голови (Онайко 1976, с. 173). Це доводять декоративні твори, на яких представлені «портрети» жінок. Мініатюрність виробів не вплинула на детальне відтворення жіночих голівок: вони у головних уборах, з нашійними прикрасами (Клочко 2019, с. 76—79). Більш рідкісними є «портрети», на яких жінки зображені з непокритою головою. Деякі з них узагальнені, нагадують маски.

Але інакше змальовано образ жінки на золотих пластинках з кургану 1 (1897 р.) поблизу

с. Вовківці Сумської обл. Фігурні мініатюри вирізані за контуром зображення жіночої голівки (Клочко 2009, с. 60). Показане кругле обличчя з повним підборіддям, великими мигдалеподібними очима, зіниці яких підкреслюють їх форму. Широкі дугоподібні брови з'єднані на переніссі. Ніс короткий, широкий, рот з вибагливо піднятими кутіками губ. Обличчя облямоване, наче ореолом головним убором, який разом із зачіскою має незвичний віялоподібний абрис. Округлий верхній край пластинок оформлено невеличкими опуклими напівсферами. Можливо, таким чином позначено аплікації на головному уборі. Волосся трактовано рельєфними лініями у вигляді тугих пасом, з — під яких вибиваються нижні кучерики. Із загального числа цих пластин вирізняються дві: на них показано коси, крім того, нема прикрас, які можна сприйняти за оформлення головного убору. На шиї жінки — разок з намистин і підвісок (Клочко 2009, с. 61, рис. 3). Цей портрет можна зіставити із зображенням жінки на пластинках, які прикрашали головний убір із центральної могили Бердянського кургану. Подібність образів не надто велика, хіба що типологічна: обидва типи належать до зразків скіфо-грецького мистецтва. Іншими словами,

вказані пластинки, ймовірно, виконали скіфські майстри за взірцями з репертуару еллінських митців. Найперша інтерпретація образу: перед нами втілення богині плодючості (в широкому сенсі), адже цей культ є особливо шанованим у давньому світі. Всі життєдайні сили природи втілює Велика Матір, і вся символіка плодючості відбиває її культ. Описані декоративні елементи з кургану 1 (1897 р.) поблизу с. Вовківці Сумської обл. знайдені в похованні чоловіка, хоча, ймовірно, були прикрасами жіночого головного убору (Клочко 2009, с. 61, рис. 5).

У комплекті прикрас головного убору з цієї ж «схованки» у центральній могилі були і профільні «портрети» людини (обличчя обернене вліво). Їх, тобто портрети, відтиснули на прямокутних пластинках із заокругленим верхнім краєм (12 екз.; 18—21 × 22—24 мм). Деякі вирізані за контуром зображення. Волосся передано тоненькими рельєфними смужками, зачесане назад, спускається до плечей, заправлене за велике вухо. Лінія росту волосся дугоподібна, низько над бровами, показана двома пружками. Обличчя персонажа видовжене, майже кругле око показане без врахування профільного ракурсу. Особливо виділено ніс: він великий, трохи обвислий і надає обличчю персонажа грубуватий вигляд. Як бачимо, портрет виконано у гротескній манері (рис. 2: 3) За спостереженнями деяких дослідників саме ніс був тією рисою, яку акцентували давні художники, зображуючи чоловіка (Ермоленко 2008, с. 72). Отже, на пластинках подано профіль чоловіка. Хоча, здається, такому висновку суперечить низка намиста на шії у персонажа. Але археологічні знахідки свідчать, що у вбрання скіфів були різні нашийні прикраси: крім гривен, зрідка — намисто з різних елементів, коли йдеться про особливий церемоніальний костюм. Наприклад, нашийна оздоба була у вбранні чоловіка, похованого поряд з жінкою у могилі в кургані 4 поблизу с. Новоселки (Черкаська обл.; Клочко 2019, с. 90).

Поєднання в композиції на головному уборі жіночого і чоловічого образів, можливо, є символом якоїсь сакральної події. Її значимість підкреслює образ хижаків з породи котячих, можливо, лева чи левиці. Зображення вміщено на аплікаціях — прикрасах головного убору. Йдеться про пластинки (14—15 × 9 мм), на яких показано тварину в профільному ракурсі (рис. 2: 4). Вона лежить, припавши на передні лапи, задні підтягнуті майже впритул до них, що створює враження напруги, внутрішньої динаміки. Слід відмітити деталізацію образу: пазурі на лапах, ребра на боці, довгий хвіст з відігнутих кінчиком утворює S-подібний візерунок. Деякі прийоми стилізації бачимо і у зображенні голови: тоненькі рельєфні лінії вимальовують овальне око з опуклою зіницею, вухо майже трикутної форми. Хижість тварини підкреслена широко роззявленою пащею та вишкіреними зубами. Як відомо, художньому мисленню

скіфів було притаманне узагальнення у трактуванні образів тварин поряд з гіперболізацією їхніх характерних рис. У даному випадку акцентовано дику сутність хижаків, але його стать не визначена. Хоча, на деяких оздобах головних уборів — також мініатюрних фігурках, пишна грива виділяє лева. Наприклад, зображення в сцені протистояння лева і пантери на ажурних смужках — знахідках з Мелітопольського кургану (Тереножкін, Мозолевський 1983, с. 98, рис. 11). Тобто, можливо, завданням майстра було показати саме образ левиці. Хоча в уявленні скіфів сакральними рисами були наділені хижаків з породи котячих без деталізації, тобто на рівні своєрідної «формули».

Аналогічні пластинки були прикрасами головних уборів жінок, поховання яких дослідили в курганах: № 45 поблизу с. Любимівка (Херсонської обл.), № 3 поблизу ур. Стайки Верх (Сумська обл.), Малий Чортмлик (Дніпропетровська обл.) (Клочко 2000, с. 25). Зображення виконані з різною майстерністю, але художником, обізнаним з канонами звіриного стилю.

За дослідженнями деяких науковців хижаків — лев, левиця, пантера — в індоєвропейській міфології відповідають уявленням про нижній хтонічний світ, втіленням якого вважали богиню землі. Про зв'язок хижаків з жіночими божествами Скіфії свідчать сюжети, в яких поєднані образи. Наприклад, образ богині в позі оранти: біля неї зображено врізнобіч (ліворуч і праворуч) голови левів та їхні передні лапи. Це схоже на зооморфне оформлення трону богині (сережки з кургану Товста Могила) (Мозолевський 1979, с. 135, рис. 117; 118). Ймовірно, в образі богині втілено уявлення про Кібелу. В античному мистецтві образ лева сприймали не тільки як символ Кібели, але й грецьких богинь Артеміді, Гекати, Аталанти, Реї.

Отже, за декоративними елементами відтворено конусоподібний головний убір. Композиція передньої частини створена на площині у формі трикутника: пластинки з антропоморфними образами були прикріплені рядами, а між ними — смуги з трикутників. На верхівці — пластина з жіночим портретом. Образи хижаків створюють бічні сторони трикутника (рис. 2: 5)

З декором конічної шапки змістовно пов'язані прикраси ще одного головного убору — покривала. Вони були універсальними уборами: жінки використовували їх і повсякдень, і у святковому вбранні. Крім того, простота форми та нескладні прийоми виготовлення обумовили поширення стрічок і покривал на значній території. Етнографічні спостереження доводять, що в костюмах багатьох народів збереглися різні форми платів як особливого святкового убору. Наприклад, покривало є важливим елементом шлюбних костюмів у слов'ян, а також — у Середній Азії (Маслова 1984, с. 54; Широкова 1976, с. 130).

Покривало з Бердянського кургану було обшите по краях — зліва і справа — прямокутними плас-

тинками, на яких представлена так звана «сцена братання» (37 екз., 27—30 × 26—29 мм). Її відтиснули на невеличкій площині: двоє чоловіків у скіфському вбранні сидять поряд і схилились над ритоном. Зображення оточене рамкою з дрібних опуклин (рис. 3: 1, 2). Аналогії трапилися серед знахідок у курганах Солоха: прямокутні пластинки прикрашали одяг небіжчика, а також Куль-Оба: аплікації, вирізані за силуетами двох фігур, можливо, були прикріплені на головному уборі чоловіка («царя»; Артамонов 1964, с. 62, табл. 203). Образи дійових осіб у сцені на всіх аплікаціях змальовані на різних штампах із застосуванням художніх принципів греко-скіфського мистецтва. Рельєфні відбитки на пластинках із Бердянського кургану зроблені за допомогою двох штампів. На одному з них майстер відтворив мініатюру, в якій персонажі у скіфських костюмах — куртки з видовженими полами — тримають ритон. Чоловік зліва стоїть навколішки, плечі розпрямлені, обернена вправо голова трохи піднята. Обличчя видовжене, з крупними рисами. Волосся зачесане назад, над лобом — хвиля з коротких пасом. Скіф вдивляється в свого сусіда. Останній обернений на три чверті, стоїть на лівому коліні і лівою рукою тримає ритон. Видовжене обличчя трохи схилене над посудиною. Здається, що на голові чоловіка убір з гострокінцевою верхівкою і довгими лопатями — кірбасія (башлик). Хоча, можливо, давній майстер так показав зачіску: волосся передані прямими пасмами, над лобом підняті (рис. 3: 1)

Ще один варіант штампа: скіфи сидять, зігнувши ноги так, що ступні з'єднані. Персонаж зліва обернений на три чверті, а обличчя подане строго в профіль. Волосся трохи скуйовджене, риси обличчя виразні, особливо виділено гачкуватий ніс. Скіф тримає у правиці ритон, а лівою рукою обнімає свого візаві. Персонаж справа сидить прямо, голова повернута вліво. Обличчя видовжене, облямоване пасмами прямого волосся, яке спускається до плечей. Ліва рука скіфа простягнута до посудини, але він її не торкається (рис. 3: 2). Сюжет найчастіше інтерпретують як ілюстрацію до розповіді Геродота про обряд братання (Геродот, IV, 70). Але зображення тільки у загальних рисах відповідає опису церемонії, яку, за свідченням Геродота, провадили скіфи. Ймовірно, зміст сцени варто «читати» в залежності від контексту. Семантику образів на аплікаціях з Бердянського кургану можна розкрити, зіставивши з аналогічними, зображення яких включено в багатофігурну композицію на так званій «пластині Гезе» — знахідці з кургану 2 поблизу с. Сахнівка (Черкаської обл.; Музей... 2004, кат. № 22, с. 377). Сахнівська пластинка (365 × 98 мм) була накладкою на фронтальну частину циліндричної шапочки, схожої на ту, що увінчує голову центральної особи в багатофігурній композиції, вміщеній на поверхні. Є кілька варіантів інтерпретацій сюжету. Деякі науковці вважають, що всі образи, показані на пластині, складають сюжет культово-міфологічного характеру — священний бенкет-жертвоприношення

Рис. 3. Аплікації — прикраси покривала: 1 — зображення персонажа, який тримає ритон у правиці; 2 — пластинка із зображенням скіфів, які тримають ритон; 3 — реконструкція головного убору з покривалом

(Бессонова 1983, с. 100 — 104). Головні персонажі: в центрі зображено жінку в опатному вбранні, яка сидить, тримаючи в руках дзеркало та посудинку. Як свідчать атрибути, жіночий образ втілює Аргімпасу. Перед богинею (справа) навколішки стоїть чоловік з ритоном і скіпетром у руках. Зліва від богині — двоє скіфів з ритоном, який вони піднесли до вуст. Чоловіки представлені навколішки, один у профільному ракурсі, а другий — анфас, голова — в профіль. Усі дійові особи складають єдиний «текст», ймовірно, пов'язаний з культом Аргімпаси. Можливо, існував ритуал вшанування Аргімпаси — покровительки царів, які були уособленням найбільшої воїнської вправності, звитяги та інших чеснот, священним напоєм. Він (тобто напій) відіграв велику роль у шлюбній церемонії (Бессонова 1983, с. 105). Головний убір, знайдений у кургані поблизу с. Сахнівка, прикрашений пластинкою з такою глибокою і водночас прозорою символікою, мабуть, відбиває жрецький статус власниці. Таку ж суспільну роль могла відігравати жінка, убори якої поклали до поховальної камери чоловіка у Бердянському кургані. Адже, як бачимо, декор на шапочці та покривалі утворено за схемою, яка у загальних рисах збігається з «сахнівською»: жіночий та чоловічий образи, так

Рис. 4. Головний убір з підвісками

звана «сцена братання» — скіфи з ритонем (рис. 3: 3). Але є відмінність у образному та ідейному наповненні обох композицій: Сахнівської і Бердянської. Йдеться про дзеркало: його зображення нема на фронтальній площині головного убору, крім того, не зафіксовано і серед речей у «схованці». Отже, можливо, декоративні елементи, насамперед, прикраси головного убору, є символами не Аргімпази, а іншого божества життєдайних сил природи — Кібели. Образ хижака з породи котячих, включений до набору оздоб убору, акцентує саме це божество. Символічними є форма убору: алюзія на гору — еквівалент дерева життя, а також оформлення фронтальної частини убору і в сенсі форми — трикутник, і в сенсі змістовного наповнення: антропоморфні, зооморфні образи, геометричні мотиви — є знаками культів родючості (у широкому сенсі).

Ще один убір можна реконструювати, проаналізувавши розміщення пластинок, які його прикрашали. Вони утворювали видовжену пляму, контури якої хоча і не досить чітко окреслені, але виключають припущення про належність декору до циліндричної поверхні. Убір прикрашали золоті декоративні елементи, про які йшлося вище: маленькі трикутники (8 мм — довжина сторони), а також пластинки із зображенням хижака із породи котячих (левиці?). Побудову композиції можна здійснити, враховуючи закономірності декоратив-

ного мистецтва: аплікації розміщували рядами, скорочуючи їх довжину знизу вгору. Нижній край головного убору прикрашали золоті трикутники, обернені вершинами один до одного. Інші пластинки розміщені ярусами: по два ряди пластинок із зображеннями хижака. Яруси розділені рядами трикутників. З тієї кількості пластинок, зафіксованих як декор убору можна утворити 15 рядів. З урахуваннями проміжків між ними висота шапки складе десь 20 см.

Прикраси, як сказано вище, є символами божеств життєдайних сил природи. Це підкреслюють і підвіски у вигляді стилізованих бутонів, прикріплених до плетених ланцюжків. Слід відмітити, що бутони — єдиний рослинний мотив серед усіх, зафіксованих на площині «схованки» (рис. 4).

Плетені ланцюжки з підвісками на кінцях викликали здогадку про імітацію кіс. Поєднання головних уборів з косами дослідники відмітили, вивчаючи знахідки в курганах Аржан 2, могильників Пазирик, Ак-Алах (Поздняков 2017, с. 217, рис. 226; Полосьмак, Баркова 2004, с. 72, 78). Зображення кіс, як зазначено раніше, бачимо на пластинках з кургану 1 (1897 р.) поблизу с. Вовківці (Клочко 2019, рис. 4).

Конічні шапки та покривало, відтворені за декоративними елементами — аплікаціями із зображеннями антропоморфних та зооморфних образів, а також геометричними візерунками, лежали окремо від небижчиці. Власне, у могилі не зафіксовано ніяких слідів поховання жінки. Але В. Мурзін вважав, що це сталося через пограбування. Тобто, на поховальному помості поклали номарха, заради похорону якого спорудили курган, а поряд — наложницю чи дружину небижчика (Мурзін, Белан, Подвысоцкая 2017, с. 46) На мій погляд, замість жінки до могили поклали її сакральні речі. Такі дії зі складовими убрання — насамперед, головними уборами, відмічені в деяких похованнях у Північному Причорномор'ї. Наприклад, уже згадані знахідки з кургану 1 (1897 р.) поблизу с. Вовківці (Сумської обл.; Клочко 2009, с. 62). Золоті оздоби головних уборів (калафа та покривала) зафіксовані у похованні чоловіка у Рижанівському кургані (Черкаська обл.; Фіалко 2001, с. 144—152).

Можливо, традиція пов'язана з магією заміщення. Геродот, описуючи похорони царя, зазначає, що «У просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед цим задушили» (Геродот IV, 71).

Конусоподібні шапки, можливо, символізували якусь специфічну ситуацію чи обряд, які здійснювали при похованні чоловіка. Образи вміщені на головних уборах — конічний шапці та покривалі — складають коло символів культу плодючості та пов'язані з ним шлюбні церемонії. Адже, як свідчать етнографічні матеріали, саме конусоподібні убори у багатьох народів є атрибутом обряду одруження (Клочко 1986, с. 22, 23). Шлюб і поховання — явища семантично одно-

Рис. 5. Золоті пластинки із зображенням зооморфних і міфічних істот: 1 — образ лева; 2 — зображення левиноголового грифона; 3 — протома грифона; 4 — пластинки із зображенням грифона, оберненого вліво; 5 — образ грифона з рогом; 6 — сюжет у гротескному виконанні

рідні: вони відбивають цілий спектр уявлень про перехід з одного світу до іншого. Дослідники не раз відмічали різноманітні артефакти, пов'язані зі шлюбними обрядами у похованнях (Бессонова 1983, с. 115; Яценко 2006, с. 334, 354). У шлюбному ритуалі велике значення мав червоний колір. Він, ймовірно, викликав різноманітні асоціації — кров, вогонь, сонце, тобто, життєдайні образи (Яценко 2006, с. 360, 361).

За життя власниці її конічний убір, прикрашений візерунками — знаками божеств плодючості, а також — апотропеями, був справжнім церемоніальним убором — святковим символом, який знаменував перемену в житті не тільки окремої людини, а й цілого соціуму, особливо, коли йшлося про одруження осіб високого рангу. При похованні сакральний убір відігравав символічну роль: завдяки шлюбній церемонії позначав перехід до іншого світу.

Як сказано вище, на площині «схованки» лежали аплікації з рельєфними зображеннями хижака з породи котячих, грифона, трикутників тощо. Але що саме вони прикрашали, визначити важко. Особливу цікавість викликають зооморфні та міфічні образи.

Зображення лева (Мурзин, Белан, Подвысоцкая 2017, кат. № 101). Найбільше прямокутних пластинок з профільним зображенням лева, оберненого вправо (102 екз. розміри: 35 × 25 мм). По периметру пластинок відтиснуті тоненькі смужки, які утворюють рамку. Знизу зроблено ще один пружок, на якому показано масивну фігуру лева, який лежить на зігнутих міцних лапах з великими пазурами. Тулуб передано в профільному ракурсі, а голова, повернута анфас. На голові та шії показано пишну гриву. Зображення лева у загальних рисах нагадує образ хижака на овальних пластинках з Мелітопольського кургану, а та-

кож — Шульговка, к. 2 Дорт Оба, Куль-Оба, але бердянські пластинки вирізняють деталі, тобто вироби про які йдеться — унікальні (рис. 5: 1).

Ще один тип пластинок із зображенням лева чи левиноголового грифона: тварина показана у профіль, оберненою вліво (22 × 18—20 мм; 14 екз.). Позиція характерна для котячих: лев лежить, підігнувши лапи. Голова невиразна, грива як комір охоплює ший. По краю пластинок — облямівка з дрібних опуклих напівсфер. Через не дуже якісний штамп деякі риси образу незрозумілі. Зокрема, на спині лева показане, здається, крило. Але виконане невміло, отже, можна припустити, що рельєф — робота скіфського майстра, виконана за взірцем (рис. 5: 2).

Слід згадати ще один тип пластинок, на яких відтиснуто образ котячого хижака: йдеться про овальні пластинки із зображенням пантери (14 × 10 мм; 4 екз.). Хижак обернений вліво, низько опущена голова нагадує образи тварин, що згорнулись у кільце. Найближча аналогія бердянським аплікаціям: к. 3 (п. 2) поблизу с. Богданівка; к. 8 (п. 1) поблизу с. Вовчанське (Херсонська обл.). Такі пластинки робили наприкінці V ст. до н. е. (Фіалко 2014, с. 60).

Образ грифона. Особливо привертають увагу майже квадратні аплікації із зображенням голови міфічної істоти (22 × 20 мм; 75 екз.). Застосовано профільний ракурс — грифон, обернений вправо. Довга шия змальована двома дугоподібними рельєфними лініями. Між ними короткими тонкими дужками показано оперення, а зверху — гребінь. Ший увінчує голова з великим гострим вухом, круглим оком, хижо вигнутим напіввідкритим дзьобом (рис. 5: 3). Цей тип пластинок — унікальний.

Такими ж є великі пластини, на яких представлено зображення грифона з оберненим тулубом

вліво, а головою вправо. Істота лежить у характерній для хижаків позі з підігнутими лапами. Вздовж шиї показано гребінь. Голова з відкритою пащею, дзьоб загнутий, виділено кругле око. Над тулубом — округлі крила. На них рельєфними лініями позначені оперення. Хвіст грифона S-подібно вигнутий. Зображення облямоване рамкою з дрібних опуклих напівсфер (рис. 5: 4).

Звернемо увагу ще на один тип пластинок, на яких вміщено образ грифона. Його подано у профільному ракурсі (обернений вліво). Істота сидить у позі, характерній для хижака з породи котячих. На голові позначено ріг, кругле око, загнутий дзьоб. Над тулубом здіймається крило з двома рядами довгих пір'їн. Зображення облямоване тоненьким пружком з мініатюрних напівсфер (рис. 5: 5).

На деяких предметах зі скіфських курганів, відтворені унікальні сюжети. Можливо, вони є інтерпретацією зображень, представлених на творах грецьких майстрів. До таких належать пластинки з сюжетом, який дуже важко «прочитати» через схематизм деталей, а також, мабуть, порушення законів композиції. Автори публікації умовно назвали сцену «боротьба людини зі сфінксом» (Мурзін, Білан, Підвисоцька 2017, с. 112, кат. 108). Сцена вміщена на невеличких прямокутних із заокругленими кутами пластинах (27 × 22 мм, 134 екз.). Рельєф чіткий, але образи давній художник передав у дивному переплетенні (рис. 5: 6). О. Фіалко запропонувала версію змісту сюжету як боротьба Геракла з левом (один з подвигів героя). Правда, авторка підкреслила, що «бердянські образи» важко зіставити з пам'ятками, на яких подано сцену боротьби Геракла (Фіалко 2014, с. 65).

Я також аналізувала зображення на пластинках, але з точки зору сюжету «герой зі сфінксом» (Клочко 2018, с. 127, рис. 3). Хоча детальний аналіз зображення спонукає відмовитись від цього трактування. Отже, на пластинках показано хижака з породи котячих, оберненого вліво. Добре відтворено задню частину тулуба тварини: задню ліву та обидві передні лапи з пазурами, вигнутий хвіст з китичкою на кінці. Лев присів у характерній позі хижаків. Поперек тулуба — опукла смуга, розділена вертикальними заглибинами (ребра?). На лівій частині площини між лапами лева бачимо голову і верхню частину фігури людини, оберненої вправо. Голова чоловіка на «картинці» домінує: показано крупні риси обличчя, відкритий рот (тобто, видно, що людина кричить), зачіску — пряме волосся (у вигляді коротких заглибин — пасом) закриває лоб і шию. Від лівого плеча персонажа вгору простягнута рука з розкритою долонею. На пластині зображено голову ще однієї людини. Портрет у профільному ракурсі, невиразний, але виділені великі очі, валик волосся над лобом. Образ нагадує про сцену на пластинах підвісок з кургану 4 поблизу с. Новоселки: йдеться про портрет скіфа, який лежить, підім'ятий грифоном (Музей... 2004, с. 55, кат. 24). Можливо, перед нами

гротескне зображення сюжету, який важко «прочитати» саме через особливу манеру передачі образів. Загалом, пластинки з цією сценою, мабуть, сприймали як апотропей.

Образи, представлені на пластинках, мають глибокі корені, а поєднання в композиції — сакральний зміст. Так звана геральдична композиція, яку складають хижак та міфічні істоти: сидять або стоять один проти одного — утворювала рубіж між світами: живих і мертвих. Отже, можливо, орнаменти, модулями яких є пара — хижак і грифон, на думку В. Мурзіна, прикривали покривало пурпурного кольору (Мурзін, Белан, Подвисоцька 2017, с. 34). Ця «накривка» (покривало) служила для оберігання «схованки», до якої поклали елементи парадного костюма жінки (чи жінок різного статусу).

Пограбування східної могили не дає можливості в'янути роль небіжчиці, похованої як особа високого статусу: у окремій камері, з супровідною особою, тайники, золоті декоративні елементи. В. Мурзін висловив припущення, що літня скіф'янка (за визначенням антропологів) була матір'ю скіфа, для якого спорудили курган. Але науковець не наполягає на цій версії, оскільки невідомим є вік «основного» небіжчика (Мурзін, Белан, Подвисоцька 2017, с. 49). Можливо, похорони цієї жінки відбувались відокремлено від церемоній захоронення скіфа. Тим більше, що Ю. Болтрик, відтворюючи картину здійснення поховань у Бердянському кургані, заявив про етнографічну особливість кочовиків: довозити до місця поховання муміфіковане тіло (Болтрик 2016, с. 29).

Похороння скіфа відбувалось за певним «сценарієм», в якому було передбачено облаштування так званого «тайника» чи схованки. Про них скіфологи вже не раз висловлювали різні припущення. С. Бессонова вважає, що речі заховані у тайниках були жертвою хтонічному богам (Бессонова 1984, с. 10). Б. Мозолевський довів, що предмети з тайника у Мелітопольському кургані мали культовий характер (Тереножкин, Мозолевский, 1988, с. 171, 172). Ю. Болтрик узагальнив інформацію про цю особливість поховального ритуалу, тобто, облаштування тайників. Дослідник виділив 3 види схованок: викопані на дні камери, зроблені в насипах курганів, а також за їх межами. Автор проаналізував склад речей, залишених у «тайниках»: мечі, горит, гривни, «великі» ворворки тощо, і дійшов висновку, що предмети утворюють різні комбінації, які відбивають зміст обрядів у потойбічному світі (Болтрик 2016, с. 30). Можливо, саме до розряду схованок належить і «речовий склад» у центральній могилі Бердянського кургану. Під час церемонії поховання небіжчика високого рангу в могилі (у певному місці) поклали сакральні речі. Вони оформлені аплікаціями із зображеннями символів плодючості, характерними у шлюбних обрядах. Останні, очевидно, за уявленнями скіфів, відбувалися у загробному світі для воскресіння до нового життя.

ЛІТЕРАТУРА

- Акишев, К. А., Акишев, А. К., 1980. Происхождение и семантика исыкского головного убора. В: Акишев, К. А. (ред.). *Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана*. Алма-Ата: Наука, с. 14-32.
- Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.
- Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Ленинград; Прага: Артия, Советский художник.
- Бессонова, С. С. 1984. О культуре оружия у скифов. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 3-21.
- Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.
- Болтрик, Ю. В. 2016. Місце Бердянського кургану в системі поховальних пам'яток Скіфії. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 27-33.
- Боровка, Г. И. 1921. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана. *Известия Российской Академии истории материальной культуры*, 1, с. 169-192.
- Вахтина, М. Ю. 2018. Об устройстве каменной гробницы в кургане Карагодеуашх. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 164-171.
- Древности... 1872. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях*, 2. Санкт-Петербург.
- Ермоленко, Л. Н. 2008. Элементы гротеска во внешности «героических персонажей» (по изобразительным материалам). В: Савинов, Д. Г., Советова, О. С. (ред.). *Тропой тысячелетий: К юбилею М. А. Давлет*. Кемерово: Кузбассвуз, с. 70-80.
- Клочко, Л. С. 1980. Реконструкция элементов скифского костюма из Бердянского кургана. В: *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII научной конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск, с. 95.
- Клочко, Л. С. 1982. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 118-129.
- Клочко, Л. С. 1984. Верхний плечовий одяг скіфів. *Археологія*, 47, с. 57-68.
- Клочко, Л. С. 1986. Реконструкція конусоподібних головних уборів скіф'янок. *Археологія*, 56, с. 14-24.
- Клочко, Л. С. 2000. Зооморфні образи в декорі скіфських головних уборів V—IV ст. до н. е. В: *Музейні читання: Матеріали наукової конференції МІКУ*. Київ, с. 23-29.
- Клочко, Л. С. 2009. Головні убори жінок із Лісо-степового Лівобережжя Скіфії. В: *Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, листопад 2008 р. Київ: Фенікс, с. 51-70.
- Клочко, Л. С. 2013. Типи декоративних елементів в оформленні головних уборів скифянок. *Tiragetiia*, VII (XXII), 1, с. 19-28.
- Клочко, Л. С. 2018. Образ сфінкса в декорі скіфського вбрання. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 121-130.
- Клочко, Л. С. 2019. Декоративні елементи скіфського часу зі знахідок А. Бидловського. В: *Археологія Поділля. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Вінниця, 16 жовтня 2019 р.)*. Вінниця: Твори, с. 82-92.
- Клочко, Л. С. 2019. Образи жінок у мистецтві Північного Причорномор'я як джерело для реконструкції костюмів скіф'янок. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 76-90.
- Клочко, Л. С., Васіна, З. О. 2002. Реконструкція жіночого вбрання за знахідками у «Великому кургані М. Веселовського». В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції МІКУ*. Київ, грудень 2001 р. Київ: Фенікс, с. 150-168.
- Манцевич, А. П. 1948. Шейные уборы скифского периода. *Краткие сообщения ИИМК*, 22, с. 68-73.
- Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха*. Ленинград: Искусство.
- Маслова, Г. С. 1984. *Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX — начала XX века*. Москва: Наука.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.
- Музей... 2004. *Музей історичних коштовностей України: Альбом*. Київ: Мистецтво.
- Мурзин, В. Ю., Белан, Ю. А., Подвысоцкая, Е. П. 2017. *Бердянський курган (погребальний комплекс скифського аристократа IV в. до н. э.)*. Киев: Олег Філюк.
- Онайко, Н. А. 1976. Антропоморфные изображения в меотской торовитике. В: Сокольский, Н. И. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира*. Москва: Наука, с. 166-188.
- Поздняков, Д. 2017. Реконструкция одежды. В: Чугунов, К. В., Парцингер, Г., Наглер, А. *Царский курган скифского времени Аржан 2 в Туве*. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, с. 215-220.
- Сухарева, О. А. 1954. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии. *Среднеазиатский этнографический сборник*, 1, с. 299-353.
- Тереножкин, А. И., Мозолевський, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.
- Топоров, В. П. 1980. Геометрические символы. В: Токарев, С. А. (ред.). *Мифы народов мира: Энциклопедия в двух томах*. 1. Москва: Советская энциклопедия, с. 272-273.
- Фялко, Е. Е. 2001. По поводу реконструкции головного убора из Рыжановского кургана. *Российская археология*, 4, с. 144-152.
- Фялко, Е. Е. 2014. Золотой декор костюмов из Бердянского кургана. *Боспорские исследования*, 30, с. 54-76.
- Широкова, З. А. 1976. *Традиционная и современная одежда женщин горного Таджикистана*. Душанбе.
- Яценко, С. А. 2006. *Костюм древней Евразии: ираноязычные народы*. Москва: Восточная литература.

REFERENCES

- Akishev, K. A., Akishev, A. K. 1980. Proiskhozhdenie i semantika issyyskogo golovnoogo ubora. In: Akishev, K. A. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia drevnego i srednevekovogo Kazakhstana*. Alma-Ata: Nauka, s. 14-32.
- Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk (Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.)*. Kiev: Naukova dumka.
- Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovisha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Leningrad; Praga: Artia, Sovetskii khudozhnik.
- Bessonova, S. S. 1984. O kulte oruzhii u skifov. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-21.
- Bessonova, S. S. 1983. *Religioznie predstavlenia skifov*. Kiev: Naukova dumka.
- Boltryk, Iu. V. 2016. Mistse Berdianskogo kurganu v sistemі pokhovalnikh pamiatok Skifii. *Arkheologia i davnia istoria Ukrainy*, 2 (19), s. 27-33.
- Borovka, G. I. 1921. Zhenskii golovnye ubory Chertomlytskogo kurgana. *Ivestia Rossiiskoi Akademii istorii materialnoi kultury*, 1, s. 169-192.
- Vakhtina, M. Iu. 2018. Ob ustroistve kamennoi grobnitsy v kurgane Karagodeuashkh. *Arkheologia i davnia istoria Ukrainy*, 2 (27), s. 164-171.
- Drevnosti... 1872. *Drevnosti Gerodotovoii Skifii. Sbornik opisaniia arkheologicheskikh raspokop i nakhodok v Chernomorskikh stepiach*, 2. Sankt-Peterburg.

THE HEADDRESS FROM THE
BERDYANSK KURGAN

The Berdyansk kurgan has been studied for a long time, however some problems remain unsolved. One of them is the reconstruction of costume components by decorative elements, found in central burial (N 2). It was raided, however one area remained intact. Below the collapsed ceiling is the «item storage»: there were items of which only jewelry remained — the large amount of golden applique plates (2991 items total). The most peculiar are the artifacts which were probably the adornments for the headwear. In order to recreate their form, the complex and comparative analyses of golden plates' collections were performed. The probably adorned cone-shaped hats and the veil. The one collection of adornments included appliques which were on the frontal part of the headwear. Below were the triangular plates, the main part was occupied by ornamented appliques: «portraits» full face (female image) and profile (grotesque male image), felidae predator. The adornments of the cone-shaped hat are connected to the other headwear — the veil. It was ornamented on its edges — on the left and on the right — with rectangular plates which contained so-called «brotherhood scene». The connection of the said images on the headwears is the marker of sacramental act — wedding rituals.

The artifacts, which probably were ornaments of headwear, draw most attention. The complex and comparative analysis of golden jewelry was used in order to recreate their form. It is possible that they were attached to different types of attires. One attire consisted of cone-shaped hat and the veil. They are decorated with anthropomorphous images and geometrical ornaments (triangles). Another attire is also the cone-shaped hat, which form is supported by horizontal lines of plates with the images of predators and triangles. Generally speaking, these are the symbols of fertility cult. One of the tasks of the research is the determination of attire's semantics. The grave contains the burial of a high-rank man, but the reconstructed attires are female. Cone-shaped attires are linked to wedding ceremonies in many peoples. The burial and wedding rituals have similar semantics, since both are about passing from one world to another. Sacred attires could have been the markers of bride's (or brides') presence in the male burial.

Apart from the headwears there were also the necklace which resembles the net and the clothes adorned with golden appliques. The «item storage» was surrounded by the golden plates, presumably sewed on the veil, which had the images of the gryphon and felidae hunter — the ornament which divides two worlds — one of life, and the other of death.

Keywords: Berdyansk kurgan, cone-shaped headwear, the connection of the images in cloth decoration, wedding rituals.

Одержано 21.05.2020

КЛОЧКО Любов Іванівна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Музей історичних коштовностей України, вул. Лаврська, 9, Київ, 01015, Україна.

KLOCHKO Liubov I., Phd, Chief Research Fellow, Museum of historical treasures of Ukraine, Lavrska str., 9, Kyiv, 01015, Ukraine.
E-mail: liubaklochko@ukr.net.

Ermolenko, L. N. 2008. Elementy groteska vo vneshnosti «geroicheskikh personazhei» (po isobrasitel'nykh materialam). In: Savinov, D. G., Sovetova, O. S. (eds.). *Tropoiu tysiacheletii: K iubileiu M. A. Devlet*. Kemerovo: Kuzbasvuz, s. 70-80.

Klochko, L. S. 1980. Rekonstruktsia elementov skifskogo kostiuma iz Berdianskogo kurgana. In: *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 g. Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii*. Dnepropetrovsk, s. 95.

Klochko, L. S. 1982. Nove materialy k rekonstruktsii golovnoho ubora skifianok. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepoj Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 118-129.

Klochko, L. S. 1986. Rekonstruktsia konusopodibnykh holovnykh uboriv skifianok. *Arkheologiiia*, 56, s. 14-24.

Klochko, L. S. 2000. Zoomorfni obrazy v dekorii skifskikh holovnykh uboriv V—IV st. do n. e. In: *Muzeini Chytannia: Materialy naukovoi konferentsii MIKU*. Kyiv, s. 23-29.

Klochko, L. S. 2009. Holovni ubory zhinok iz Lisostepovoho Livoberezhia Skifii. In: *Muzeini Chytannia: Materialy naukovoi konferentsii MIKU «Yuvelinne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, lystopad 2008 r. Kyiv: Fenix, s. 51-70.

Klochko, L. S. 2013. Typy dekorativnykh elementov v oformlenii golovnykh uborov skifianok. *Tiragetiia*, VII (XXII), 1, s. 19-28.

Klochko, L. S. 2018. Obraz sfinksy v dekorii skifskoho vbrannia. *Arkheologia i davnia istoria Ukrainy*, 2 (27), s. 121-130.

Klochko, L. S. 2019. Dekorativni elementy skifskoho chasu zi znakhidok A. Bydlovskogo. In: *Arkheologia Podillia. Materialy Vseukraiskoi naukovoi konferentsii (m. Vinnytsia, 16 zhovtnia 2019 r.* Vinnytsia: Tvory, s. 82-92.

Klochko, L. S. 2019. Obrazy zhinok u mystetstvi Pivnichnjo Prychornomia iak dzherelo dlia rekonstruktsii kostiumiv skifianok. *Arkheologia i davnia istoria Ukrainy*, 3 (32), s. 76-90.

Klochko, L. S., Vasina, Z. O. 2002. Rekonstruktsia zhinohochoho vbrannia za znakhidkami u «Velykomu kurhani M. Veselovskoho». In: *Muzeini Chytannia: Materialy naukovoi konferentsii MIKU*. Kyiv, hruden, 2001 r. Kyiv: Fenix, s. 150-168.

Mantsevich, A. P. 1948. Sheinye ubory skifskogo perioda. *Kratkie soobshchenia IIMK*, 22, s. 68-73.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha*. Leningrad: Iskusstvo

Maslova, G. S. 1984. *Narodnaja odezhda v vostochnoslavianskikh traditsionnykh obychaiakh i obriadakh XIX — nachale XX veka*. Moskva: Nauka.

Mify... 1980. *Mify narodov mira: Entsiklopedia*. I. Moskva.

Mozolevskij, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Muzej... 2004. *Muzej istorychnykh koshtovnostei Ukrainy: Albom*. Kyiv: Mystetstvo.

Murzin, V. Iu., Belan, Iu. O., Podvysotskaia, T. P. 2017. *Berdianskij kurgan (Pogrebalni kompleks skifskogo aristokrata IV v. do n. e.)*. Kiev: Oleg Filiuk.

Onaiko, N. A. 1976. Antropomorfnye izobrazhenia v mtoskoi torevtike. In: Sokolovskii, N. I. (ed.). *Khudozhestvennaja kultura i arkheologia antichnogo mira*. Moskva: Nauka.

Pozdniakov, D. 2017. Rekonstruktsia odezhdy. In: Chugunov, K. V., Partsinger, G., Nagler, A. *TSarskij kurgan skifskogo vremeni Arzhan 2 v Tuve*. Novosibirsk: IAET SO RAN, s. 215-220.

Sukhareva, O. A. 1954. Drevnie cherty v formakh golovnykh uborov narodov Srednej Azii. *Sredneasiatskij etnograficheskij sbornik*, 1, s. 299-353.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskij, B. N. 1988. *Melitopolskij kurgan*. Kiev: Naukova dumka.

Toporov, V. P. 1980. Geometricheskie cimvoly. In: Tokarev, S. A. (ed.). *Mify narodov mira: Enziklopedia v dvukh tomakh*. 1. Moskva: Sovetskaja enziklopedij, s. 272-273.

Fialko, E. E. 2014. Zolotoi dekor kostiumov iz Berdianskogo kurgana. *Bosporskie issledovaniia*, 30, s. 54-76.

Fialko, E. E. 2001. Po povodu rekonstruktsii golovnoho ubora iz Ryzhanovskogo kurgana. *Rossiiskaia arkheologia*, 4, s. 144-152.

Shirokova, Z. A. 1976. *Traditsionnaja i sovremennaja odezhda zhenshchin gornogo Tadzhikistana*. Dushanbe.

Iatsenko, S. A. 2006. *Kostium drevnei Evrasii: iranoiazychnye narody*. Moskva: Vostochnaia Literatura.